

NYÍRI ANTALT OLVASGATVA (KURCA ÉS KUNDURA)

MOKÁNY SÁNDOR

A kihaló szentesi víziélet néprajzi és néprajzi maradványai című kiváló tárgyi és szellemi becsű dolgozatában Nyíri Antal professzor úr visszavezeti olvasóit szülőföldje ősi magyar vízi életmódjának egykor halban gazdag világába, hol – a kutatók egybevágó véleménye szerint – még a XVIII. és XIX. században is élénk halászat folyt. Szorgos gyűjtőmunkájának köszönhetően sikerült megmentenie e vidék erős iramban pusztuló halászatának hátra maradt – ám a gyűjtés idejében (a XX. század derekán) még mindig igencsak jelentős – nyelvi-néprajzi szakszóincsét.

Ebből a biztos kútforrásból tudjuk, hogy e táj paradicsomi arculatát régen bővizű folyók, akadálytalanul áradó vizek, kaeskaringsós, sűrű erek és fokok, csekélyebb és mélyebb tavak, rengeteg nádasok, gazdag állatvilágú rétek, úszó szigetek jellemezték. Hol – a neves szerző szavaival élve – „nagy, fehér csér gázolta a vizet, gém-sára [= 'golya nagyságú vízmadár': ÚMTsz. *gém-sára* a.] kiabált rekedten: gál, gál! – és hosszú lábaival lépkedve szedte ki a térdig érő vízből a halat. Falkástól topogott a bakcsó a csekélyben és mutatta a halásznak, hogy hol a hal. Vígan halászott és bogarászott a szárcsa, hosszúnyakú búbos vöcsök bukott két ölnyire is a hal után, és vadludak legeltek a réten, vadrucák kutatták a nádasok környékét. Gólyák vigyázták a vizek szélét [...]. A zombékon bíbic költött, vízbe mártott orrával vízi bika bömbölt, nádi veréb cifrázta, s a Kurcán még a város alatt is számtalan volt a fehér hattyú [...]. A nagy-odús fűzfából vidra járt le a vízbe halért, róka ólálkodott a réten, réti farkas kóborolt a tájon” (Nyíri 1948: 7).

Kurca

Az imént szóba hozott folyó Szentes hajdan legnevezetesebb halászó vize volt. Eddigi ismereteinket nevének eredetéről, valamint köznévi jelentéséről Kiss Lajos ekként foglalja össze: „Egy szláv nyelvi **Kurica* átvétele. Ennek köznévi előzményéhez l. szb.-hv. N. *kùrica* 'jérce'; szln. *Kúrica* 'ua.'; ukr. *Куріця* 'tyúk'; stb. A keleti szlávoktól lakott területen hat folyót hívnak *Куріця*-nak (Kiss: FNESz.⁴ *Kurca* a.), illetőleg *Куріця*-nak (EtSISIJaz. **kurica* I., ill. **kurь* a.).

A mai köznévi 'jérce' és 'tyúk' szavaknak a fenti szláv nyelvekben a régmúlt időkben bizonyára általánosabb értelmük volt: így nevezhették ugyanis mind a házi tyúkot, mind a vele rokon vadon élő madár (fiatal) nőtényét. A vadon élő madár fogalmába természetszerűen beleértendők az effajta vízen vagy víz mellett élő szárnya-

sok is (1. az ÉrtSz. *tyúk* 3. jelentését). Ezt az általánosabb jelentéstartalmat teszik nyilvánvalóvá az orosz *кыпуця* főnévnek (és *кыра, кырка*, N. *кыпума*, N. *кыпема* változatainak) Vlagyimir Dal'-féle értelmezése: 'a kakasnak, fajdnak meg a baromfival rokon vadon élő madárnak nősténye' (Dal'² *кырб* a.), valamint Czuczor Gergelynek és Fogarasi Jánosnak a *tyúk* szó magyarázatához fűzött megjegyzése: „széles ért[elemben] idetartozik a vízi *tyúk* is” (CzF. *tyúk* a.).

A mondottakból értelemszerűen az is következik, hogy a *Кыпуця*-féle keleti szláv vízneveknek *Tyúkos* a magyar szemaszológiai megfelelője; például: 1381: „Vsque ad piscinam *Tukustou* vocata” (OkISz. *tó* a.). Képzésmódja ezekével azonos: 1232: *Pyscarustou* 'Piszkárosító' (Kiss: FNEsz.⁴ *Piskárkos* a.); 1317/1307: *Nadaliusto* 'Nadályostó' és 1345: *Karazustou* 'Kárászostó' (OkISz. *tó* a.), azaz: 'nadályban, piszkárban ('csíkban'), kárászban bővelkedő tó'. Emlékezzünk arra, hogyha régen szükséges volt megnevezni a tyúkfélék nőstényét vagy hímjét, akkor nemi jellegüket – nyelvünk sajátosságából adódóan – például *eme*, ill. *kan* jelzőkkel fejezték ki: *emetyúk, kantyúk* (CzF. *eme* 1. és *kan* a.).

Összefoglalva: mind a szláv *Кыпуця* ~ *Кыпуця*, mind a magyar *Tyúkos* víznevek névadója minden bizonnyal a **h á z i t y ú k k a l r o k o n v í z e n v a g y v í z m e l l e t t é l ő v a d m a d á r (f i a t a l) n ő s t é n y e** lehetett.

A víznévadásnak ez a hagyományosnak tűnő régi vonása vagy szokása viszont azt a kérdést is felveti, hogy az alábbi *Kakastó*-féle történeti vízneveknek *kakas* előtagjai értelmezhetők-e 'a házi tyúkkal rokon vízen vagy víz mellett élő vadmadár hímje'-ként: 1261/1411: „Venit ad locum qui vulgo *Cacasto* [olv. kakas v. kákás?] vocatur”; 1323: „Transit ad *Kakastou*”; 1370: „Ad vnum lacum *Kakasthów* vocatum” (OkISz. *kakas* és *kákás* a.).

Hihetőbbnek tartom, hogy az efféle *kakas* előtagú víznevek eseteiben sokkal inkább a következő két magyarázat (ma már aligha eldönthető) valamelyike közelíti meg a valóságot: vagy 'kákával benőtt, ezzel bővelkedő <tó>' értendő alatta, vagy pedig 'a tyúk vagy különféle vad madarak hímje' jelentésű *kakas* köznév s z e m é l y n e v e s ü l t

; ebben az esetben a *Kakas* családnév „sokféle tulajdonságra (pl. büszke, kötekedő, gögös, kevély, férfias természetre) utaló metaforikus elnevezés” (Kázmér: RMCsSz. *Kakas* a.).

Kundura

A majdhogynem ezer évre visszatekintő víznév elhelyezkedését Nyíri Antal két régi írott forrás alapján a *Kurice* ~ *Kurisa* \approx *Kurca* nevezetű tóhoz kapcsolja. (Szükséges tudnunk, hogy az első adat minden bizonnyal a *Kurica* többes számú alakja; a másodiknak *s* betűje kétségkívül *c* hangot jelöl.) Íme a szerző okfejtése: a II. Bélának 1138-ban kelt adománylevelében az *Ingu* falu határában *Curisa*-ként említett tó „etymológiailag a *Kurca* folyó nevével azonos”, ám egy korábbi, „1075-ből való okle-

vél ugyanazt a vizet *cundura*-nak mondja, és ez a mai *Kontra* etymológiai előzménye” (Nyíri 1948: 7). Magyarázata ezzel fejezi be: „Hogy e c u n d u r a – K o n t r a szónak mi az eredete, nem tudjuk” (8).

A további mondandóm szempontjából szükségét látom annak, hogy idehozzam ezt az I. Gézától származó latin nyelvű szöveget Nyíri Antal zárójelbe tett fordításával együtt: „Terram s a p i (ez a mai Sáp-halom és környéke – Ny. A. megjegyzése) simul cum arboribus, in heridetatem monasterio sancti Benedicti dedi, quam circumtenet aqua, que nominatur *cundura*, usque ad *curice* flumen, sicque diuditur ab aliis. (Vagyis: Sáp földjét, melyet a Kontra-tó vesz körül, a fákkal együtt a Szent Benedek rend kolostorára hagytam egész a Kurca folyóig, és így ez elválasztatik a tőbitől)” (Nyíri 1948: 8).

Ezekben az adománylevelekben megnevezett ténybeli bizonyítékokból okkal arra is következtethetünk, hogy az *Ingu* településen a *Kurca* folyó neve á t v o n o d o t t a vele érintkező, azonos ökotípusú tó megnevezésére.

Megkülönböztetett figyelmet ébreszt bennem továbbá az a tény, hogy a Szentés környéke vizeinek aprólékosan bemutatott hajdani állatvilágából (a már említetten kívül l. még a 19–25. és a 33–44. oldalakat) kifelejtődött a – k ö z ö n s é g e s h ó d (*Castor fiber* L.). Pedig „régén gyakori volt” a történelmi Magyarország területén (RévLex. *hód* a.). Ennek beszédes bizonyítékai például a ’hódban gazdag’ jelentésű *hódos* összetételű helységnevek. Íme: *Hódmezővásárhely* (e vidék egykori tavai közül a *Hód-tava* [1282: circa lacum Hood = Hód-tava körül] volt a legnevezetesebb: Kiss: FNESz.⁴), *Hodoscsépany*, *Hodosfalva*, *Jákóhodos*, *Káptalanhodos*, *Kishódos*, *Krassóhodos*, *Nagyhódos*, *Nemeshodos*, *Óhodospataka*, *Székelyhodos*, *Temeshódos* (uo.) stb. L. még a következő történelmi földrajzi neveket: 1698: az *hodos* Too fele fordulva [Feketelak]; 1713: az Czegei Gaton fellül való *Hodos* Tóót Tel(ben) Nyarb(an) az halak(na)k vivások(na)k idejen halászták [Noszoly]; 1762: a Maros Viznek egy Agán a *Hodos* nevű Berek véginél [Náznánfalva]; stb. (SzT. *hódos* a.).

Az itt összetalálkozó tények igencsak valószínűsítik, hogy az *-a* kicsinyítő képzős származékú *Kundura* vízrajzi névnek *kundur* alapszava etimológiailag azonos a Szarvas és Békéscsaba között levő *Kondoros* (1229/1550: *Cundururus*) község nevével, pontosabban: ennek ’hód’ jelentésű *kundur* tömorfémájával. Maga a *kundur* alapszó pedig „– a legvalószínűbb feltevés szerint – csuvasos jellegű ótörök jövevényszó; vö. csuv. *χῆnDâr* ’hód’” (Kiss: FNESz.⁴ *Kondoros* a.). – Mind a *Kundurá*-nak, mind a *Kundururus*-nak hajdan jellegzetes víziállatai tehát a hódok voltak.

Nem hagyhatom említés nélkül, hogy a TESz. meg az EWUng. a szláv eredetű *kondor* ’göndör, kunkorodó <haj(ú), szőr(ü), szár(ú) stb.>’ szócikkének szótörténeti részében – mint odatartozóan kétes adatot – megnevezi I. Géza adománylevelének fent megtárgyalt *cundura* víznévi származékszavát. – Sem ez, sem a következő, ugyanolyan bizonytalanságra utaló (kérdőjeles) adatok, megítélésem szerint, nem tekinthetők etimológiailag a *göndör* szóhoz tartozóknak: az 1229/1550: *Cundururus* helynévi származék, az 1230: *Kundurmart* helynév, valamint nagy valószínűséggel az 1347-es

keltezésű *Kondor* személynév. – Bizonyos vagyok benne, hogy e két szófejtő szótárunkban kinyilvánított kételyek a fentebb kifejtett érveim alapján megizmosodtak.

Számomra – végezetül – az is nyilvánvaló, hogy az eljáró idővel értelmetlenné, pusztá hangsorrá vált *Kundura*-tó előtagját (vagy talán, de nem feltétlenül, egy későbbi **Kondora* \approx **Kondra* fejleményének valamelyikét) a népetimológia értelmesítette *Kontra*-tó-vá, mintegy beleértve-magyarázva, hogy ennek a tónak meghatározott részét régen egy *Kontra* nevezetű tulajdonos birtokolta. – Ezt az „újított” nevet kapta alkalomadtán a szegvári határ mentében e tónak vízzáró építménye, a *Kontra-gát* is.

HIVATKOZÁSOK

- CzF. = Czuczor Gergely–Fogarasi János 1862–1874: *A magyar nyelv szótára I–VI*, Pest/Budapest, Emich Gusztáv.
- Dal² = Даль, Владимир 1955: *Толковый словарь живого великорусского языка, 1880–1882 гг.* Москва. [Új lenyomat: 1956.]
- ÉrtSz. = Bárczi Géza–Ország László szerk. 1959–1962: *A magyar nyelv értelmező szótára I–VII*, Budapest, Akadémiai Kiadó.
- EtSISIJaz. = O. N. Trubačev szerk. 1974-től: *Этимологический словарь славянских языков: праславянский лексический фонд*, Москва, Наука.
- EWUng. = Benkő Loránd főszerk. 1993–1997: *Etymologisches Wörterbuch des Ungarischen I–III*, Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Kázmér:RMCsSz. = Kázmér Miklós 1993: *Régi magyar családnevek szótára, XIV–XVI. század*, Budapest, Magyar Nyelvtudományi Társaság.
- Kiss: FNESz.⁴ = Kiss Lajos 1988: *Földrajzi nevek etimológiai szótára I–II*, negyedik, bővített és javított kiadás, Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Nyíri Antal 1948: A kihalt szentesi víziélet néprajzi és népnyelvi maradványai, Szeged, Ablaka György Könyvnyomdája. (Különnyomat: *Alföldi Tudományos Gyűjtemény II*, Szeged, 194–298.)
- OkISz. = Szamota István–Zolnai Gyula 1902–1906: *Magyar oklevél-szótár. Pótlék a magyar nyelvtörténet szótárhoz*, Budapest, Hornyánszky.
- RévLex. = Révai nagy lexikona. *Az ismeretek enciklopédiája I–XXI*, Budapest, 1911–1935, Révai.
- SzT. = *Erdélyi magyar szótörténeti tár I–*, anyagát gyűjtötte és szerkesztette Szabó T. Attila (1–6), szerk. Vámszer Márta (7–11), Kósa Ferenc (12–) Bukarest–Budapest–Kolozsvár, 1975–2005, Kriterion–Akadémiai Kiadó–Erdélyi Magyar Múzeum-Egyesület.
- TESz. = Benkő Loránd főszerk. 1967–1984: *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára I–IV*, Budapest, Akadémiai Kiadó.